

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПСИХОЛОГА

Аналізуються властивості і функції професійної Я-концепції. Визначаються основні особистісні та професійні якості фахівця-психолога як складової професійної Я-концепції.

Ключові слова: самосвідомість, професійна Я-концепція, професійно важливі якості особистості, професійна компетентність.

Постановка проблеми

Вступ. До професійної психологічної діяльності пред'являються підвищені вимоги, і це стосується не тільки особистісних якостей, а й рівня фізичного та психічного здоров'я. Враховуючи це, сучасна психолого-педагогічна освіта активізує пошук моделей підготовки психологів, що відповідають вимогам часу. Найперспективнішою визнається модель професійного розвитку (саморозвитку), де провідним чинником розвитку є внутрішня активність людини, потреба в самореалізації.

Суб'єкт-суб'єктна модель професійної освіти, на відміну від суб'єкт-об'єктної, спирається на внутрішні фактори розвитку фахівця. До таких внутрішніх факторів становлення психолога відносяться інтегральні характеристики особистості (педагогічна спрямованість, професійна компетентність, емоційна гнучкість, стійкість, мотиваційна готовність до творчої діяльності, педагогічна рефлексія, потреба в самореалізації та ін.) [12]. Все це є основою формування професійної самосвідомості (або професійної Я-концепції) особистості.

Тому визначення основних якостей професійної діяльності психолога дає можливість уточнити уявлення про місце індивідуальних характеристик психолога, його Я-концепції як в процесі професійної підготовки, так й в практичній діяльності.

Аналіз останніх досліджень. Чимало вітчизняних і зарубіжних вчених (Б. Анан'єв, У. Джеймс, О. Леонтев, В. Мерлін, Д. Роджерс та ін.) розглядають самосвідомість як внутрішнє «ядро» особистості або як її свідоме джерело. Це підкреслює фундаментальну роль свідомості й досвіду життєдіяльності людини, активності особистості у формуванні себе, єдність особистісного і професійного розвитку. Формування самосвідомості пов'язується з процесом індивідуалізації, з процесом зростання сил і цілісності особистості (Л. Виготський, Л. Божович, С. Рубінштейн).

На відміну від самосвідомості взагалі, професійна самосвідомість більш специфічна за своїм змістом. Якщо самосвідомість формується в життєдіяльності та спілкуванні з навколишніми людьми і є результатом пізнання себе, своїх дій, психічних якостей тощо, то професійна самосвідомість — це проекція всіх структурних компонентів самосвідомості на професійну діяльність.

Метою статті є розгляд основних індивідуально-особистісних та професійних характеристик психолога як основи формування професійної Я-концепції, в структурі якої вони виступають як професійно важливі якості. Для різних професій ці якості будуть різними, але рівень їх усвідомлення помітно впливає на вибір завдань професійної діяльності, на хід її виконання та на впевненість у собі взагалі.

Виклад основного матеріалу

Сутнісна характеристика професії відображається в понятті «професійна діяльність», в якому узагальнюються її соціально-економічні, медико-біологічні, психолого-педагогічні, санітарно-гігієнічні ознаки. Важливе значення в трактуванні цього поняття має його психологічний зміст. Так, у працях С. Рубінштейна, О. Леонтева, Б. Ломова,

С. Шадрикова та інших розглянуті загальнопсихологічні проблеми діяльності, розкриті уявлення про її будову і механізми регулювання, а також про суб'єкт діяльності.

Категорія суб'єкта професійної діяльності, його феноменологія, дефініція цього поняття і практичне застосування також знайшли широкий відгук у працях психологів (С. Рубінштейн, Б. Анан'єв, К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, А. Брушлінський, Б. Ломов, В. Слободчиков, В. Петровський та ін.).

Важливе значення має трактування суб'єкта діяльності в роботах Б. Ломова. Особливу увагу він звернув на те, що різні функції психіки: когнітивна, регулятивна, комунікативна — на вищому рівні психічного відбиття переростають у властивості суб'єкта. Когнітивна функція реалізується в різній діяльності суб'єкта та визначає як рівень її самодетермінації, саморегуляції, самоорганізації, так й становлення самого суб'єкта діяльності. Регулятивна функція на рівні свідомості проявляється у довільності та реалізується у вольовому регулюванні діяльності (діяльності самосвідомості, зокрема), визначає процес розвитку суб'єкта самосвідомості в діяльності. Комунікативна функція реалізується через розвиток якісно своєрідних форм людського спілкування.

У сучасній психологічній літературі процес професійного розвитку розуміється як цілісний феномен, який включає в себе компоненти як об'єктивного (престиж професії, її соціальна конкурентоспроможність, рівень безробіття тощо), так і суб'єктивного характеру (ставлення особистості до професії, до себе як професіонала, наявність професійних здібностей, професійних ідеалів, переживання успіхів і невдач у професійній діяльності), тобто складових професійної Я-концепції особистості. Тож, у центрі багатьох психологічних досліджень професійного розвитку знаходиться вивчення самосвідомості як форми відображення і переживання людиною свого професійного статусу.

Професійна самосвідомість, професійна Я-концепція включають уявлення людини про себе як про члена професійного співтовариства, носія професійної культури, зокрема певних професійних норм, правил, традицій певної професійної групи. У ці уявлення включаються й характеристики людини, що визначають успішність її діяльності. До них відносять професійно важливі якості, якими можуть виступати індивідуально-психологічні властивості й ставлення особистості. До індивідуально-психологічних властивостей особистості відносять: сенсорні, перцептивні, атенційні, мнемічні, розумові, мовні, емоційні, вольові, імажитивні, моторні, комунікативні. Ставлення особистості включають: ставлення людини до професії; до себе як до суб'єкта діяльності; до інших людей (колеги, начальника, клієнта); до об'єкта та предмета праці; до умов праці та ін. [3].

Аналіз теоретичних джерел дає змогу зробити висновок про те, що центральною ланкою у професійній Я-концепції є саме смислове відношення до професії. Знаходження глибинних смислів своєї діяльності грає провідну роль як у зв'язуванні окремих елементів, так й в поєднанні особистих і професійних компонентів професійної Я-концепції. Функціонально-цільове її призначення полягає у пізнанні й усвідомленні людиною самої себе, свого місця в регуляції та інтеграції власної поведінки і діяльності (для професійної Я-концепції, відповідно, у професійній діяльності). Звідси витікають і конкретні функції: регуляція діяльності, забезпечення взаємин з професійним співтовариством, розвиток особистості в професійній сфері та ін. [10].

Аналізуючи види професійної Я-концепції, виділяють реальну й ідеальну професійні Я-концепції. Перша — це уявлення особистості про себе як про професіонала, а друга більше стосується професійних бажань і надій [9].

Більш детальну класифікацію пропонує В. Козієв, розділяючи професійну Я-концепцію на 4 категорії: 1) актуальне Я, тобто те, яким бачить себе професіонал; 2) ретроспективне Я, тобто як себе оцінює професіонал порівняно з початком роботи; 3) ідеальне Я, тобто яким професіонал хоче стати; 4) рефлексивне Я, тобто як з погля-

ду професіонала його сприймають інші. Виділення В. Козієвим часового аспекту професійної самосвідомості дає можливість для фіксації змін. Він пов'язує рівень професіоналізму з розвитком тієї чи іншої складової професійної самосвідомості: так, розвиток актуального Я пов'язано з високим ступенем досягнень у рефлексивному Я, тобто розумінні того, як тебе оцінюють інші. Схожі класифікації надають й інші дослідники [10].

У зарубіжних працях останніх років використовувалася класифікація щодо Я-концепції, яка відповідає практичним цілям різних досліджень. Власне феномен професійної Я-концепції вивчався на трьох рівнях: а) індивідуальному (само-сприйняття складається виключно із відмінностей і подібностей, що сприймаються у порівнянні з іншими людьми); б) відносному (само-сприйняття ґрунтується вже на зв'язках у діаді та рольових взаєминах зі значущими іншими); в) колективному (само-сприйняття пов'язане з членством у соціальних групах і з протиставленням своєї та «чужої» групи) [13].

Оскільки професійна Я-концепція є частиною загальної Я-концепції особистості, виникає питання про їх співвідношення. Вирішуючи це питання, вчені враховують такі позиції, як місце конкретної діяльності в житті особистості, місце самої особистості в цієї діяльності, місце особистості в своїй життєдіяльності та місце професійного самовизначення в життєвому самовизначенні особистості. Підкреслюється, що напрям, в якому змінюється особистість у процесі професіоналізації, та рух особистості до загальних цілей і сенсів повинні збігатися. При розбіжності цих орієнтацій можлива зупинка особистісного розвитку й розщеплення свідомості «для роботи» і «для себе» [8]. Крім того, традиційно важливим у структурі самосвідомості (Я-концепції) вважається усвідомлення психічних якостей, особливостей особистості. У професійній самосвідомості міститься розуміння саме тих властивостей і якостей, які необхідні для успішного виконання професійної діяльності, тобто професійно важливі якості.

Враховуючи все це, вважаємо, що мову треба вести про поняття професійної компетентності, яка й передбачає повний спектр відповідності фахівця вимогам професійної діяльності як на особистісному рівні, так і на діяльнісному, набір певних компетенцій є однією з її складових. Формування професійної компетентності фахівця залежить не тільки від засвоєння ним діяльнісно-ролевих компонентів (знань, практичних навичок, норм і правил), а й від інтенсивного самовизначення в професії, зміни уявлень про себе, свої здібності і слабкості.

Базуючись на підходах вітчизняних науковців (К. Абульханова, О. Бодальов, А. Деркач, В. Сластьонін та ін.), під професійною компетентністю психолога розуміємо такий рівень його професійної підготовки, що забезпечує здатність суб'єкта праці до виконання завдань і обов'язків діяльності, міру й основний критерій його відповідальності вимогам професійної діяльності. Тобто, професійна компетентність психолога, як найважливіша якість діяльності, включає в себе професійні знання, вміння, навички, здібності, а також діапазон професійних можливостей, досконале володіння інструментарієм, прийомами і технологіями професійної діяльності. Професійна компетентність психолога проявляється у творчому характері його діяльності, в активному пошуку новаторських підходів та інноваційних технологій, в особистій ініціативі та професійній комунікації, реалізація яких стає можливою завдяки так званій мобільності, яка в психологічному контексті інтерпретується як одна з якостей особистості, як здатність змінювати себе відповідно до власних потреб, поглядів і цілей.

Феномен професійної компетентності психолога як у цілісному вивченні, так і в окремих його компонентах (з погляду професійно важливих якостей) досліджувався в працях І. Вачкова, М. Пряжнікова, О. Донцова, Є. Климова, М. Амінова та ін.

Розглядаючи соціально-психологічну компетентність психологів як умову їхньої успішності в професійній діяльності й як мету професійного зростання та розвитку, Є. Овчарова виділяє основні компоненти її структури. Базовим визначається мотиваційно-ціннісний компонент, що включає спрямованість на іншого, потребу в спілкуванні, уяву про себе в світі професії (професійна Я-концепція) та відображає особистісно-світоглядну позицію психолога. Від сформованості базового компонента залежать функціональний (знання і техніки) й регулятивний (позитивний емоційний фон, працездатність, відсутність тривожності) компоненти.

Є. Климов зазначав, що людина, яка обрала професію психолога, повинна мати поважне, навіть побожне ставлення до людини, жорстко дотримуватися морально-етичних норм [5]. На думку О. Донцова, найважливішими професійними якостями психолога є активність, відкритість, доступність, душевність, включеність, демократичність, оптимістичність, життєрадісність.

Для ефективної професійної діяльності та професійного розвитку психологу, на думку М. Амінова, М. Молоканова, необхідно бути загально інтелектуально розвиненим, стресостійким, мати підтримувальний стиль спілкування. Справжній психолог-практик вміє підтримувати контакт та є стійким до стресу у спілкуванні, може контролювати власну поведінку, емоційно заразливий, емпатийний, підвищено самовпевнений, розслаблений, енергійний та самодостатній. Психолог-дослідник, навпаки, інтелектуальний, емоційно холодний, раціональний у підтриманні контакту, стриманий в спілкуванні [2].

Здійснений ґрунтовний контент-аналіз наукових праць, присвячених особистості психолога, дав змогу Є. Корсунському виділити десять таких інтегративних блоків особистісних та професійних якостей, необхідних психологу для успішної професійної діяльності [6]:

1) блок когнітивних якостей містять 14 характеристик: рефлексія, загальнокультурні знання, професійні знання, розуміння внутрішнього світу людини, інтуїція, гнучкість, самостійність, критичність, кмітливість, аналітичність, синтетичність мислення, здатність до прогнозування поведінки людини, проникливість, соціальний інтелект;

2) блок рефлексивно-перцептивних якостей поєднує такі 11 позицій: психологічна спостережливість, адекватність у сприйнятті себе та інших людей, здатність розшифрувати невербальні реакції людини, адекватність першого уявлення, концентрація на клієнті;

3) професійна компетентність: професійна освіченість, професійні вміння та навички, володіння великим обсягом професійних ступенів усвідомлення меж власної компетенції;

4) блок вольових якостей поєднує такі характеристики: відповідальність, упевненість у собі, стриманість, здатність до самоконтролю та саморегуляції поведінки, здатність протистояти зовнішньому впливу, самоорганізованість, сміливість, наполегливість;

5) блок ціннісно-смыслових якостей містить гуманістичну спрямованість, етичні принципи, сумління, професійний такт, мотиваційно-ціннісні установки, професійна спрямованість, усвідомлення цінності людини;

6) блок поведінкових якостей складається: з творчого характеру діяльності психолога, гнучкості поведінки, адекватності поведінки, здатності швидко приймати нестандартні рішення, володіння собою у будь-якій ситуації, саморегуляції поведінки, терпимості до фрустрацій та невизначеності, здатності охопити ситуацію цілісно, вміння реально оцінити обставини ситуації, вміння швидко орієнтуватися в ситуації;

7) блок емоційних якостей поєднує такі характеристики, як: емпатія, толерантність, бажання допомагати людям, емоційна стабільність, доброзичливість, здатність розуміти емоційні стани та почуття людей, стійкість до стресу;

8) блок психологічної культури психолога включає до себе: духовність, психологічну грамотність, рефлексивні здібності, регулятивну культуру, імажинативність, емоційно-чуттєву культуру та ін.;

9) блок комунікативних якостей складається: з вміння слухати іншого, комунікативних якостей мови, готовності до контактів, вміння підтримувати контакти, володіння способами впливу на людей, здатності до самопрезентації, готовності до прийняття позиції іншого;

10) професійна ідентичність психолога складається з професійної самосвідомості, професійного самовизначення, особистісної ідентичності, самоприйняття, самоповаги.

Показниками професійної компетентності психологів-практиків відповідно до диплому Euro Psy, прийнятому європейським співтовариством психологів у 2005 р., є такі [11]:

1) вміння постановки мети, що передбачає здатність психолога визначити мету та завдання надання психологічної послуги;

2) вміння аналізувати потреби клієнта — здатність психолога збирати інформацію про потреби клієнта з допомогою відповідних методів, прояснення та аналіз цих потреб до того ступеня, який дає змогу розпочати усвідомлені дії;

3) вміння цілепокладання — здатність пропонувати й обговорювати цілі з клієнтом, визначати критерії оцінки розв'язання завдань психологічних послуг;

4) діагностичні вміння — здатність психолога встановлювати релевантні характеристики окремих людей, груп, організацій і ситуацій за допомогою відповідних методів;

5) вміння визначення послуг і продуктів для клієнтів та інших психологів на основі психологічної теорії або методів;

6) вміння оцінювати психологічні послуги, здатність оцінити успішність надання психологічної допомоги, прогнозувати подальші потреби клієнта.

Отже, професійна компетентність психолога містить компоненти професійної Я-концепції особистості й формується в процесі оволодіння комплексом стратегічних, тактичних вмінь фахівця й надання ним професійної спрямованості як стосовно самого себе, своїх дій, так й суб'єкта та предмета професійної діяльності. Вона є складним утворенням, її критеріями (показниками рівня сформованості), на думку вітчизняних дослідників, є: субкультура психолога; позиція фахівця-громадянина, спрямованість психолога на професійну діяльність; творчий потенціал, академічні здібності; науково-дослідні праці тощо.

Висновки

У процесі професійного розвитку і зростання професіоналізму змінюється і професійна самосвідомість. Від того, наскільки адекватно сформована у психолога професійна Я-концепція, залежить успішність його професійної адаптації.

Отже, процесу розвитку і формуванню професійної Я-концепції особистості, зокрема психолога, властиві такі особливості:

1. Професійний розвиток є безперервним процесом реалізації і «кристалізації» професійної Я-концепції.

2. Розвиток професійної Я-концепції є не завжди усвідомленим процесом, проте завданням фахівця-психолога є досягнення максимального ступеня усвідомленості своєї професійної Я-концепції, її керованості та контрольованості.

3. Вплив соціального оточення і поточної професійної ситуації вимагає постійного коригування аспектів професійної Я-концепції.

4. Задоволеність роботою залежить від того, якою мірою індивід знаходить адекватні можливості для реалізації своїх інтересів, здібностей, особистісних якостей у професійних ситуаціях, тобто від ступеня узгодженості зовнішньої соціальної ситуації та професійної Я-концепції.

Саме професійна Я-концепція як сукупність уявлень про свій професійний розвиток, «відповідає» за відсутність внутрішніх конфліктів, гармонію і благополуччя й, насамкінець, за відчуття своєї успішності в професії і кар'єрі. Тому з практичного погляду є надзвичайно важливою відповідність між базовими характеристиками, шкалами Я-концепції та реальною навколишньою професійною і організаційною дійсністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акбиева З. С. Психология карьеры и профессионально-релевантное поведение специалиста / З. С. Акбиева, О. П. Терновская, Л. Б. Шнейдер. — М. : Изд-во МПСИ, 2008. — 328 с.

2. Аминов Н. А. О компонентах специальных способностей будущих школьных психологов / Н. А. Аминов, М. В. Молоканов // Психологический журнал. — 1992. — № 4.

3. Елдышова О. А. Профессиональное самосознание как психологическая составляющая профессионального становления / О. А. Елдышова // Фундаментальные исследования. — 2006. — № 7. — С. 101–102.

4. Зеер Э. Ф. Психология профессиональных деструкций: учеб. пособие для вузов / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк. — М. : Академ. Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2005. — 240 с.

5. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. — Р н/Д : Феникс, 1996. — 495 с.

6. Корсунский Е. А. К вопросу о профессионально важных качествах практического психолога / Е. А. Корсунский // Психолог в современном обществе: от образования до профессиональной деятельности / под ред. К. М. Гайдар. — Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2007. — С. 83–86.

7. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи / Б. Ф. Ломов. — М. : Наука, 1984. — 444 с.

8. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. — М. : Знание, 1996. — 308 с.

9. Реан А. А. Психология человека от рождения до смерти / А. А. Реан. — СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. — 656 с.

10. Рикель А. М. Профессиональная Я-концепция и профессиональная идентичность в структуре самосознания личности / А. М. Рикель // Психологические исследования. — 2011. — Ч. 1. — № 2(16).

11. Розвиток професійної компетентності психолога у системі післядипломної освіти: наук.-метод. супровід: моногр. / О. І. Гура, В. В. Пашков, Є. В. Федосенко, В. Я. Ястребова ; за ред. Т. Є. Гури. — Запоріжжя : Просвіта, 2011. — 138 с.

12. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека / В. Д. Шадриков. — М. : Логос, 1996. — 320 с.

13. Lord R. G., Brown D. J. Leadership processes and follower self-identity. Mahwah, NJ : Erlbaum, 2004.

Чемодурова Ю. Н.

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ РАЗВИТИЯ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ Я-КОНЦЕПЦИИ ПСИХОЛОГА**

Анализируются свойства и функции профессиональной Я-концепции. Определяются основные личностные и профессиональные качества психолога как составляющей профессиональной Я-концепции.

Ключевые слова: самосознание, профессиональная Я-концепция, профессионально важные качества, профессиональная компетентность.

Chemodurova Yu. N.

**THE THEORETICAL BASIS OF THE PECULIARITIES' DEFINITION
THE PROFESSIONAL SELF-CONCEPT OF THE PSYCHOLOGIST**

The work analyzes the properties and functions of professional self-concept. Defines a basic personal as a component of professional self-concept.

Key words: self-awareness, professional self-concept, professionally important qualities, professional competence.